

УНІВЕРСАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Статтю присвячено аналізу основних категорій художнього тексту. Розглянуто різні підходи до вивчення та класифікації текстових категорій. Особливу увагу приділено найголовнішим, на думку дослідника, категоріям художнього тексту таким, як інтегративність (когезія та когерентність), дискретність (членність), інформативність, антропоцентричність (адресантність і адресатність), локально-темпоральна віднесеність (континуум) та інтертекстуальність. Розглянуто також формальні засоби вираження текстових категорій у художньому тексті.

Категорії художнього тексту є одним із найбільш досліджуваних та дискусійних питань у лінгвістиці тексту. Вони відображають найбільш загальні та основні ознаки художнього тексту. Вивчення та дослідження текстових категорій є актуальним, оскільки неможливо вивчати будь-який об'єкт лінгвістичного дослідження, не назвавши та не визначивши основні його категорії. На сьогодні існують різні класифікації текстових категорій, наприклад І. Р. Гальперін [1] розмежовує семантичні та структурні категорії (інформативність, пресупозиція, проспекція та ретроспекція, континуум, модальність та ін.); З. Я. Тураєва [2] виділяє структурні та змістові текстові категорії, до них вона відносить зв'язність, інтеграцію, стагнацію, образ автора, художній простір і час (хронотоп), підтекст та ін. О. П. Воробйова вважає, що у художньому тексті наявні категорії двох різновидностей – іманентні (характеризують текст як відносно автономне явище, без опори на інші тексти) та реляційні, наявність яких визначається лише при співставленні тексту з іншими текстами [3: 43]. Цікавою є класифікація категорій художнього тексту, представлена А. Ф. Папіною. Дослідниця виділяє 5 глобальних категорій тексту: перша глобальна категорія (ГК) включає учасників комунікативного акту, подій, ситуацій; друга ГК – події, процеси, факти; третя ГК – категорію реального та ірреального художнього часу; четверта ГК – художній простір і п'ята ГК – оцінку [4: 92].

Проте беззаперечним та загально визнаним є поділ усіх текстових категорій на обов'язкові чи загальнотекстові та факультативні, тобто специфічні для певного типу тексту. Загальнотекстові категорії мають семантико-структурний характер, оскільки вони реалізуються як у плані змісту, так і в плані вираження художнього тексту [5: 206].

Кожна категорія художнього тексту характеризується та визначається певними ознаками, які, в свою чергу, варіюються залежно від типу тексту. Усі категорії тексту взаємодіють між собою та мають характер універсалій. Вони існують у будь-якому зв'язному тексті незалежно від мови, на якій створений текст та незалежно від типу тексту.

Питання щодо виділення основних категорій художнього тексту теж залишається відкритим, оскільки у кожного дослідника тексту є власні критерії для виділення текстових категорій. Ми виділимо найголовніші, на нашу думку, категорії художнього тексту такі, як інтегративність (зв'язність та цілісність), дискретність (членність), інформативність, антропоцентричність (адресантність і адресатність), континуум (локально-темпоральна віднесеність), інтертекстуальність та детально розглянемо їх.

Категорія інтегративності пов'язана з такими конструктивними ознаками тексту, як зв'язність (когезія) та цілісність (когерентність). Ці категорії по суті виражають структурну і змістову сутність тексту. Цілісність тексту забезпечує інтеграцію всіх структурно-змістових і смислових рівнів, яка сприймається як єдність. Вона забезпечується набором таких факторів, як комунікативна інтенція автора, тематична єдність тексту, образ автора у тексті, різними видами висунення та набором стилістичних прийомів, що взаємодіють у межах одного тексту і на решті композиційно-жанровою єдністю [5: 208].

Формальні засоби вираження інтегративності тексту є засобами його зв'язності. Внутрішньотекстові зв'язки можуть реалізовуватися у двох напрямках: анафорично, тобто при співвіднесенні з попереднім фрагментом тексту і катафорично, тобто при співвіднесенні з наступними фрагментами тексту. Зв'язність тексту може забезпечуватися завдяки елементам тексту, які вказують на його смислову неповність; сюди ми можемо віднести сполучники, займенники, прислівники і т. д., а також завдяки різного роду повторам та тема-рематичним поділом речень та абзаців. До засобів зв'язності також відносять стилістичні прийоми різних рівнів, комунікативну співвіднесеність компонентів тексту та композиційно-структурні особливості текста загалом.

У сучасній лінгвістиці тексту виокремлюють різні класифікації зв'язності. Зокрема, виділяють експліцитну та імпліцитну зв'язність; залежно від місця розташування сигналів зв'язку в компонентах тексту існує лівостороння та правостороння зв'язність, що відповідно вказує на анафоричність та катафоричність зв'язків [6]. За структурою виділяють такі типи зв'язності, як радіальна та лінійна, послідовна та перервана, контактна та дистантна [7: 2]. Дослідники, зокрема Т. А. ван Дейк, часто виокремлюють локальну та глобальну зв'язність тексту. Локальна зв'язність – це зв'язність лінійних послідовностей; вона визначається міжфразовими синтаксичними зв'язками (лексичними повторами, сполучниками і т. д.). Глобальна зв'язність це те, що забезпечує єдність тексту як смислового цілого, вона проявляється через ключові слова, які тематично та

концептуально об'єднують текст в єдине ціле. Звідси випливає, що глобальна зв'язність призводить до змістовної цілісності тексту.

Т. А. ван Дейк вважає, що локальна та глобальна зв'язність тексту характеризує один із видів семантичних зв'язків між реченнями в тексті. Глобальна зв'язність була сформульована в термінах макроструктур, що відображають загальний зміст і тематичну структуру тексту [8: 72]. Текст вважається семантично зв'язаним лише тоді, коли він описує можливу послідовність подій, фактів, ситуацій. Таким чином, семантична зв'язність залежить від наших знань та суджень про те, що є можливим у цьому світі.

Членимість тексту чи в іншій термінології дискретність є надзвичайно важливою для його аналізу, тому що системність та структурованість художнього тексту визначає можливість його формального (архітектонічного) та змістовного (композиційного) членування. Художній текст ділиться на частини, глави, параграфи, абзаци, які розробляють свої локальні мікротеми та мають деяку автосемантику, проте співвідносяться з цілим текстом, тому можна стверджувати, що категорія членимості тексту нерозривно пов'язана з категоріями цілісності та зв'язності.

Членимість та зв'язність тексту виступають як дві сторони одного цілого. З одного боку, текст розгортається лінійно, його сюжетні лінії переплітаються та активно взаємодіють, тобто, як пише В. А. Кухаренко [9], текст розрихлюється. Але, з іншого боку, усі відрізки тексту виконують єдину функцію: вони підкорюються єдиній макротемі, що об'єднує увесь текст.

Текстова категорія інформативності, на думку І. Р. Гальперіна, є обов'язковою ознакою кожного тексту. Вона може проявлятися в різних формах від нульової, коли зміст тексту знову повторюється, до концептуальної, яка пронизує наскрізь увесь текст [1: 29]. Концептуальна інформація є вербально невираженою і сприймається читачем по-різному. У художніх текстах такий вид інформації несе, передусім, естетико-пізнавальну функцію. Тлумачення тексту читачем є процесом розкривання його концептуальної інформації, це бажання подолати його поверхневу структуру та виявити глибинний зміст, тобто концептуальну інформацію.

З категорією інформативності тісно пов'язана концептуальність, яку дослідники часто вважають окремою категорією художнього тексту чи виділяють в підкатегорію категорії інформативності. Концептуальність, на думку деяких учених, є першою та однією із найважливіших категорій художнього тексту. Зокрема, І. Р. Гальперін вважає, що концептуальність загострює увагу на понятті нового, що поступово розкривається у змісті тексту, а В. А. Кухаренко вважає концептуальність основоположною категорією художнього тексту, тому що все, що вводиться в текст та функціонує в ньому, в тому числі усі засоби актуалізації та усі текстові категорії, усе це формує концепт художнього твору [1; 9].

Антропоцентричність є різноплановою та багатоплановою текстовою категорією через розщеплення адресанта й адресата в дискурсивному просторі. Будь-який текст, і художній в тому числі, створюється людиною для людини, тобто будь-який текст має свого адресанта та адресата. Незалежно від теми, проблематики, що описується у художньому творі, людина, суб'єкт, що описує чи зображується у певному творі, завжди є його центральною постаттю. Це створює абсолютну антропоцентричність художнього твору. Розглядаючи адресанта, як одного із антропоцентрів тексту у системі автор – текст – читач, можна стверджувати про його розщеплення у творі, зокрема на автора, автора-оповідача, ліричного героя та героя рольової лірики. Адресант також може бути колективним, невідомим, неактуальним та узагальненим [10: 511-512]. На разі проблема вивчення адресанта поєднується із вивченням особистості автора та його біографії.

Адресатність або установка на читача є однією із найважливіших текстових категорій, оскільки кожен текст адресований певній групі читачів. Автор тексту повинен обов'язково враховувати фактор адресата чи особливості його сприйняття та розуміння у процесі породження тексту [5: 224]. Зокрема, Ю. М. Лотман вважав, що взаємовідносини тексту та аудиторії або ж читачів характеризуються взаємною активністю: текст намагається уподібнити аудиторію собі, нав'язати їй свою систему кодів, аудиторія відповідає тим самим. Текст неначе включає в себе образ "своєї" ідеальної аудиторії, аудиторія – "свого" тексту [11: 203]. Більше того, дослідник також вказує на те, що завдяки "загальній пам'яті" для автора та читачів, можна віднайти в тексті прихований "образ аудиторії" і подібно тому, як ми реконструюємо у ньому позиції автора, ми віднаходимо у тексті образ ідеального читача, ідеального адресата.

Зважаючи на багатомірність художньої комунікації, О. П. Воробйова розрізняє кілька типів адресата: 1) реальний (емпіричний) читач; 2) передбачуваний читач, уявлення про якого містить у собі гіпотетичну модель ідеального адресата; 3) текстовий читач, однією із реалізацій якого є образ читача, що інтегрує у собі образ ідеального та образ фіктивного читача [12: 138].

Художній текст є не лише адресованим певній групі читачів, він розгортається у певному часі та просторі. Ця локально-темпоральна віднесеність притаманна будь-якому тексту, її визначає така текстова категорія, як категорія континууму. Континуум – це певна послідовність фактів, подій, що локалізуються у часі та просторі. Зазвичай він побудований на порушенні реальної послідовності подій, причому просторовий континуум у художньому тексті є більш точним, ніж часовий та більш самостійним [1; 9]. Континуум надає можливість читачу творчо сприймати текст: нерідко йому доводиться домислювати деякі факти, шукати причинно-наслідкові зв'язки та встановлювати перервані часом та простором відношення між частинами тексту. До категорії континуума можна віднести категорії прогресії, стагнації [2] та хронотопу. Стагнація це уповільнення руху сюжетної дії за допомогою ліричних відступів або повернення у минуле; прогресія є безперервним перебігом подій у часовому-просторовому континуумі тексту. Категорія хронотопу реалізовується через тісну локально-темпоральну єдність. Виявами хронотопу є перспекція – перенесення подій в тексті у майбутній час

та простір, та ретроспекція – повернення до минулих подій у часі та просторі тексту. Без проспекції та ретроспекції, на думку В. А. Кухаренко [9], не обходиться жоден художній текст.

Інтертекстуальність належить до сукупності тих семи текстових категорій, які, як визначили ще Р. де Богранд та В. Дреслер [13], відрізняють текст від не-тексту. Категорія інтертекстуальності трактується як діалогічний зв'язок тексту з попередніми текстами (рекурсивний) та з подальшим текстотворенням (прокурсивний). Інтертекстуальність також пов'язується з установкою на більш глибоке розуміння тексту та визначається багатомірними зв'язками з іншими текстами [10: 515]. Виявами інтертекстуальності у тексті є цитати, алюзії, що створюють численні асоціації за рахунок натяку на події, факти, персонажів інших текстів; ремінісценції, мандрівні сюжети, запозичення тощо. Інтертекстуальність має парадигматичну природу та залучає текст до континууму світової культури. У семантичному плані інтертекстуальність це здатність тексту формувати свій особистий зміст за допомогою посилань на інші тексти. В культурологічному плані інтертекстуальність можна співвіднести з поняттям культурної традиції – семіотичної пам'яті культури [14: 34].

Отже, завершуючи розгляд найважливіших, на нашу думку, категорій художнього тексту, варто зазначити, що усі текстові категорії, хоч і розглядаються поаспектно, але активно взаємодіють між собою та тісно переплітаються у тканині тексту; їх можна співставити з окремими "нитками" тексту. Основою для універсальних категорій тексту є його цілісність (план змісту) та зв'язність (план виразу), що репрезентують текст відповідно у вертикальній та горизонтальній площині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / Илья Романович Гальперин. – М. : Ком Книга, 2007. – 144 с.
2. Тураева З. Я. Лингвистика текста / Зинаида Яковлева Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 127 с.
3. Воробьева О. П. Лингвистические аспекты адресованности художественного текста (одноязычная и межязыковая коммуникации) : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Воробьева Ольга Петровна. – Москва, 1993. – 382 с.
4. Папина А. Ф. Текст : его элементы и глобальные категории : [учебник для студентов, журналистов и филологов] / Аза Феодосиевна Папина. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 368 с.
5. Стилистика английского языка / [Мороховский О. М., Воробьева О. П., Лишшерст Н. И., Тимошенко З. В.]. – К. : Вища школа, 1991. – 247 с.
6. Валгина Н. С. Теория текста / Нина Сергеевна Валгина. – М. : Логос, 2003. – 210 с.
7. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом / Квета Кожевникова // Синтаксис текста. – М. : Наука, 1979. – С. 49–67
8. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – Б. : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
9. Кухаренко В. А. Интерпретация текста / Валерия Андреевна Кухаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.
10. Селіванова О. О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Фітоцентр, 2002. – 712 с.
11. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи, исследования, заметки / Юрий Михайлович Лотман. – Санкт-Петербург : "Искусство-СПБ", 2000. – 704 с.
12. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата / Ольга Петровна Воробьева. – К. : Вища школа, 1993. – 200 с.
13. Beaugrande de R. Introduction to text linguistics / R. de Beaugrande, W. Dressler. – London, 1981. – 270 p.
14. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : [ученик-практикум] / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – М. : Флинта, 2005. – 496 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Gal'perin I. R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniia [Text as an Object of the Linguistic Analysis] / Illia Romanovich Gal'perin. – M. : Kom kniga, 2007. – 144 s.
2. Turaeva Z. Ya. Lingvistika teksta [Text Linguistics] / Zinaida Yakovleva Turaeva. – M. : Prosvesshchenie, 1986. – 127 s.
3. Vorobiova O. P. Lingvisticheskie aspekty adresovannosti khudozhestvennogo teksta (odnoyazychnaia i mezhyazykovaia komunikatsii) [Linguistic Aspects of the Literary Text Addressee (the Monolingual and Interlingual Communication)] : dis. ... doktora filol. nauk : 10.02.19 / Vorobiova Ol'ga Petrovna. – Moskva, 1993. – 382 s.
4. Papina A. F. Tekst : ego elementy i global'nye kategorii [Text : its Elements and Global Categories] : [uchebnik dlia studentov, zhurnalistsov i filologov] / Aza Feodosievna Papina. – M. : Editorial URSS, 2002. – 368 s.
5. Stilistika angliiskogo yazyka [Stylistics of the English Language] / Morokhovskii O. M., Vorobiova O. P., Lishosherst N. I., Timoshenko Z. V.]. – K. : Vyshcha shkola, 1991. – 247 s.
6. Valgina N. S. Teoriia teksta [Text Theory] / Nina Sergeevna Valgina. – M. : Logos, 2003. – 210 s.
7. Kozhevnikova K. Ob aspektakh sviaznosti v tekste kak v tselom [About the Aspects of the Text Cohesion in General] / Kвета Kozhevnikova // Sintaksis teksta [Text Syntax]. – M. : Logos, 1979. – S. 49–67.
8. Dijk van T. A. Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiia [Language. Cognition. Communication] / T. A. van Dijk. – B. : BGK im. I. A. Boduena de Kurtene, 2000. – 308 s.
9. Kukharenko V. A. Interpretatsiia teksta [Text Interpretation] / Valeria Andreevna Kukharenko. – M. : Prosveshchenie, 1988. – 192 s.
10. Selivanova O. O. Aktual'ni napriamky suchasnoi lingvistyky [Actual Ways of the Modern Linguistics] / Olena Oleksandrivna Selivanova. – K. : Fitotsentr, 2002. – 712 s.
11. Lotman Yu. M. Semiosfera. Kul'tura i vzryv. Vnutri mysliazhchikh mirov. Stat'i, issledovaniia, zametki [Semiosphere. Culture and Blast. Inside the Thinking Minds. Articles, Researches, Notes] / Yurii Mikhailovich Lotman. – Sankt-Peterburg : 'Iskusstvo-SPB', 2000. – 704 s.
12. Vorobiova O. P. Tekstovye katerogii i faktor adresata [Text Categories and the Addressee's Factor] / Ol'ga Petrovna Vorobiova. – K. : Vyshcha shkola, 1993. – 200 s.

13. Beaugrande de R. Introduction to text linguistics / R. de Beaugrande, W. Dressler. – London : Longman, 1981. – 270 p
14. Babenko L.G. Lingvisticheskii analiz khudozhestvennogo teksta. Teoriia i praktika [Linguistic Analysis of the Literary Text. Theory and Practice] : [uchebnik-praktikum] / L. G. Babenko, Yu. V. Kazarin. – М. : Flinta, 2005. – 496 s.

Матеріал надійшов до редакції 25.06. 2012 р.

Давидюк Ю. Б. Универсальные категории художественного текста.

Статья посвящена анализу основных категорий художественного текста. Рассмотрены различные подходы к изучению и классификации текстовых категорий. Особое внимание уделено самым главным, по мнению исследователя, категориям художественного текста таким, как интегративность (когезия и когерентность), дискретность (членимость), информативность, антропоцентричность (адресантность и адресатность), локально-темпоральная соотнесённость (континуум) и интертекстуальность. Рассмотрены также формальные способы выражения текстовых категорий в художественном тексте.

Davydiuk Yu. B. Universal Categories of the Literary Text.

The article analyzes the main categories of literary text. Different approaches to the study and classification of text categories are considered. The attention is paid to the most important, in the author's point of view, categories of the literary text, such as integrity (cohesion and coherence), discreteness (dividedness), information value, anthropocentricity (addresser and addressee), category of space and literary time (continuum) and intertextuality. The formal ways of the text categories expression in the literary text are considered.